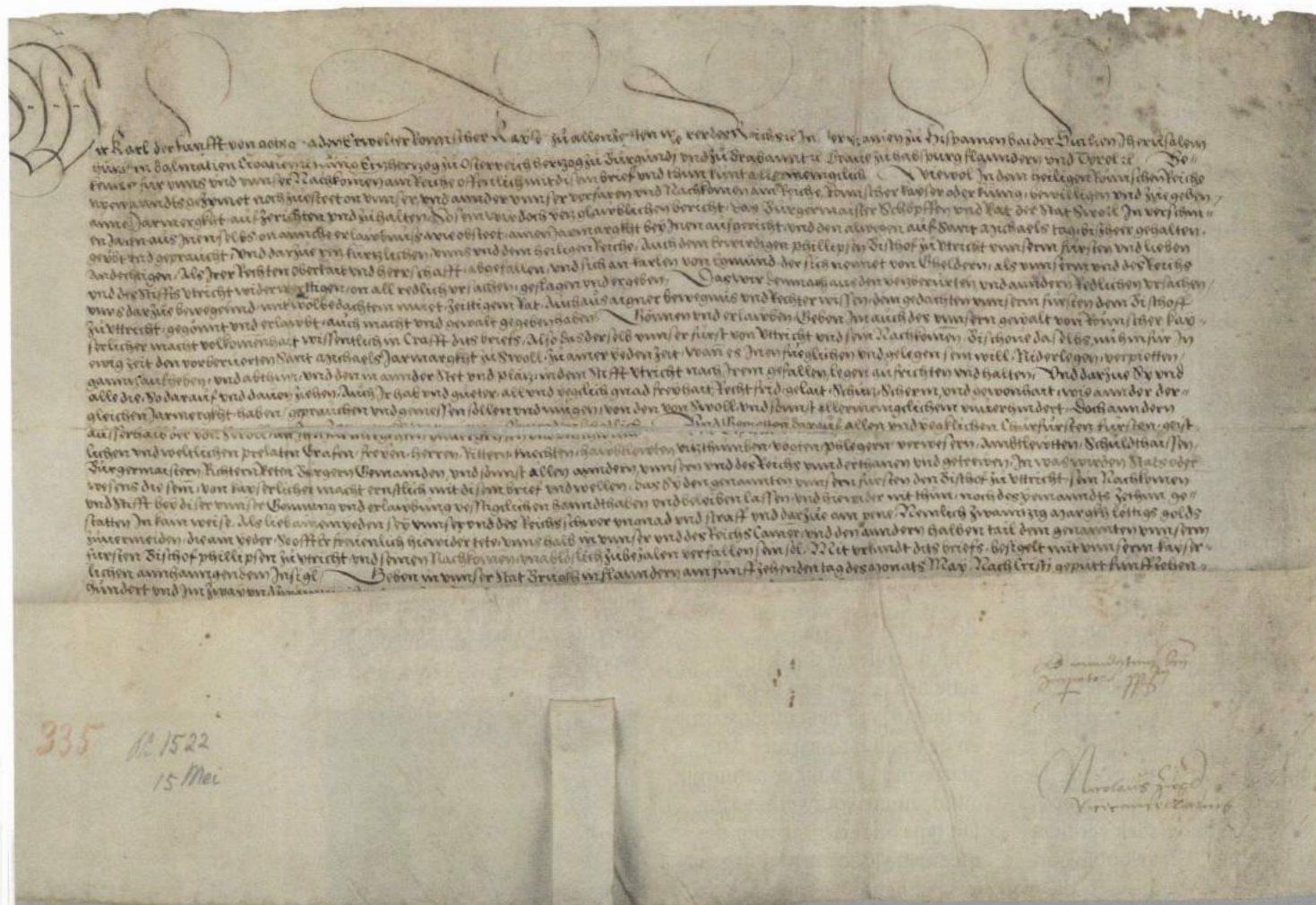

Schatkamer voor oorkonden

Digitale Charterbank Nederland is een rijke bronnendatabase

Oorkonden vormen een belangrijke historische bron. Zij bieden informatie over allerlei maatschappelijke aspecten, zoals eigendom van rechten of goederen, politiek en bestuur, kerkelijke organisatie of sociaal-economische verhoudingen. Omdat oorkonden naar hun aard juridische bewijsstukken vormden, zijn ze relatief goed bewaard gebleven. In de Nederlandse archieven vinden we er tienduizenden in hun originele vorm, en nog eens tienduizenden in diverse afschriften.

Jan Burgers is hoogleraar Bronontsluiting aan de UVA. Rik Hoekstra is onderzoeker bij Huygens ING.

In dit artikel krijgt u een overzicht van de Digitale Charterbank Nederland (charterbank.huygens.knaw.nl), zijn structuur en zijn mogelijkheden voor historisch onderzoek en gebruik in de les. De tekst is gebaseerd op een artikel gepubliceerd in de BMGN.

Toch worden oorkonden (in de archiefterminologie charters genoemd) in het historisch onderzoek slechts zeer beperkt gebruikt.

Dat komt vooral door de praktische problemen waarvoor de onderzoeker zich gesteld ziet. Charters zijn verspreid over honderden afzonderlijke archieffondsen in tientallen verschillende archiefbewaarplaatsen, zodat het vinden van de relevante stukken een ingewikkelde en tijdrovende bezigheid is. Talloze inventarissen moeten worden doorgeplozen, waarbij in veel gevallen zal blijken dat de beschrijvingen van de individuele oorkonden ontoereikend is.

De digitale mogelijkheden en het internet maken het nu mogelijk oorkonden gemakkelijker toegankelijk te maken. In een samenwerking tussen het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Amsterdam, de firma De Ree Archiefsystemen te Groningen en Het Utrechts Archief is daarom de Digitale Charterbank Nederland (DCN) opgezet. De bedoeling was om alle originele oorkonden in Nederlandse archieven in een database bijeen te brengen en doorzoekbaar te maken. Aanvankelijk was het idee dat daarmee vooral onderzoekers van de middeleeuwen bediend zouden worden, maar nu DCN operationeel is, blijkt dat meer dan de helft van de oorkonden stamt uit de vroegmoderne periode (1500-1800). Het in DCN bijeengebrachte materiaal vormt al met al een vrijwel onontgonnen bron voor wie geïnteresseerd is in de middeleeuwen en het ancien régime.

DCN bevat een enorme verzameling; het is niet doenlijk een uitputtend overzicht te geven wat ermee zou kunnen. Hier willen we een overzicht geven van het materiaal, om een startpunt te bieden voor toekomstig onderzoek, om enig inzicht te geven in wat er zou kunnen en ook waar historici op moeten letten bij het gebruik van dit nieuwe instrument. We hebben ernaar gestreefd ons overzicht van DCN te illustreren met concrete voorbeelden, niet alleen om het abstracte verhaal te verlevendigen maar ook om zoveel mogelijk het karakter en de eigenaardigheden van de database inzichtelijk te maken.

Digitalisering

DCN is anders tot stand gekomen dan de meeste verzamelingen historische bronnen. Om te beginnen is er de omvang van de database; momenteel bevat die de beschrijvingen van ruim 180.000 oorkonden uit het gebied van het huidige Nederland. Niemand heeft een idee hoeveel oorkonden er in de Nederlandse geschiedenis zijn uitgevaardigd, maar veruit het grootste deel van de overgeleverde charters is nu bijeengebracht in DCN. De database DCN is gegenereerd uit de digitale inventarissen zoals die door de archiefdiensten zijn vervaardigd. De data zijn deels beschikbaar in het beheerssysteem van De Ree, deels zijn ze door de diensten aangeleverd. De inventarissen gaan meestal terug

Periode	Aantal charters
1001-1100	247
1101-1200	565
1201-1300	2.482
1301-1400	16.401
1401-1500	42.545
1501-1600	45.986
1601-1700	42.214
1701-1800	36.874

op de gedrukte of getypte exemplaren die in de loop der tijd door archivariissen zijn geproduceerd. Met de digitalisering zijn de inventarissen voor het grootste deel omgezet, maar door de andere vorm zijn ze soms verhaspeld of uit hun context geraakt. Ook zijn er soms zaken misgegaan bij het invullen van de datering in het daartoe bestemde dataveld. Voor een enkele archiefinventaris leidt dit niet zo snel tot problemen, maar in de verzamelpresentatie van DCN worden alle individuele mankementen bij elkaar opgeteld en daardoor uitvergroot. Binnen de inventarissen zijn de beschrijvingen van de afzonderlijke charters in de meeste gevallen vrij summier, en beperkt tot de

Aantallen oorkonden per eeuw.

'De database bevat de beschrijvingen van ruim 180.000 oorkonden uit het gebied van het huidige Nederland'

datum van uitvaardiging en een korte samenvatting van de inhoud van het stuk. In een minderheid (momenteel rond 11.000) van de charters is er ook een wat uitvoeriger samenvatting (het zogenoemde regest) opgenomen. Soms zijn er nog uitgebreider omschrijvingen beschikbaar, of zelfs transcripties. Van 28.000 documenten is er ook een afbeelding van het document toegankelijk via DCN. In DCN is de doorzoekbaarheid beperkt tot een fulltext-zoekmogelijkheid in de beschrijvingen en regesten (mits aanwezig) en in de datum. Als er een afbeelding beschikbaar is, wordt die ook getoond. Voorts heeft de gebruiker de mogelijkheid om per jaar of per periode te selecteren. DCN biedt daarmee al met al een tamelijk summier zoekmogelijkheid, die evenwel ook altijd gegevens retourneert uit de achterliggende boomstructuur van de inventaris alsmede uit de door de archieven toegevoegde data, zoals datum of jaartal of trefwoorden. Wanneer men bijvoorbeeld zoekt op de term 'hanze', resulteert dat in 62 resultaten, waarbij in 37 gevallen het woord 'hanze' niet in de tekst van de beschrijving staat maar elders in de data van de betreffende inventarisnummers. ▶

Linkerpagina: Een oorkonde uit 1522, waarbij keizer Karel V de stad Zwolle de St. Michaelsjaarmarkt, door die stad zonder toestemming van de keizer ingesteld, ontnemt en de bisschop van Utrecht de bevoegdheid geeft om die jaarmarkt elders op te richten. Bron: Stadsarchief Deventer.

Overzicht van de inhoud

De auteurs van dit artikel waren nauw betrokken bij de realisatie van DCN, maar ook wij kennen bij lange na niet alle ruim 180.000 charters uit heel veel verschillende archieven. Het navolgende overzicht van de inhoud is daarom exploratief van karakter, waarbij we zo transparant mogelijk proberen aan te geven wat we aantreffen. Een cijfermatige analyse van DCN leert dat erin in totaal 91 archiefdiensten zijn vertegenwoordigd, met een gemiddeld aantal charters van 1959 per dienst. Er zijn negen instellingen met meer dan 5.000 oorkonden elk, die samen in totaal 120.000 oorkonden hebben, of twee derde van het totaal. De overige 75 diensten bezitten er tezamen nog zo'n 60.000. Binnen de archiefdiensten zijn de oorkonden weer verdeeld over in totaal ruim 4.000 archieffondsen, met gemiddeld 87 charters. Daarvan hebben er 27 meer dan duizend, maar er zijn vooral heel veel kleine fondsen. Ongeveer de helft heeft vijf of minder charters, en daarvan bevatten er zo'n duizend maar één enkel charter. Wat betreft de archiefvormers met charters in de collectie: dat betreft in 885 gevallen een 'gemeente', zowel seculier (stad of dorp) als kerkelijk (en nog 79 maal een 'parochie'), en daarnaast zijn er vele

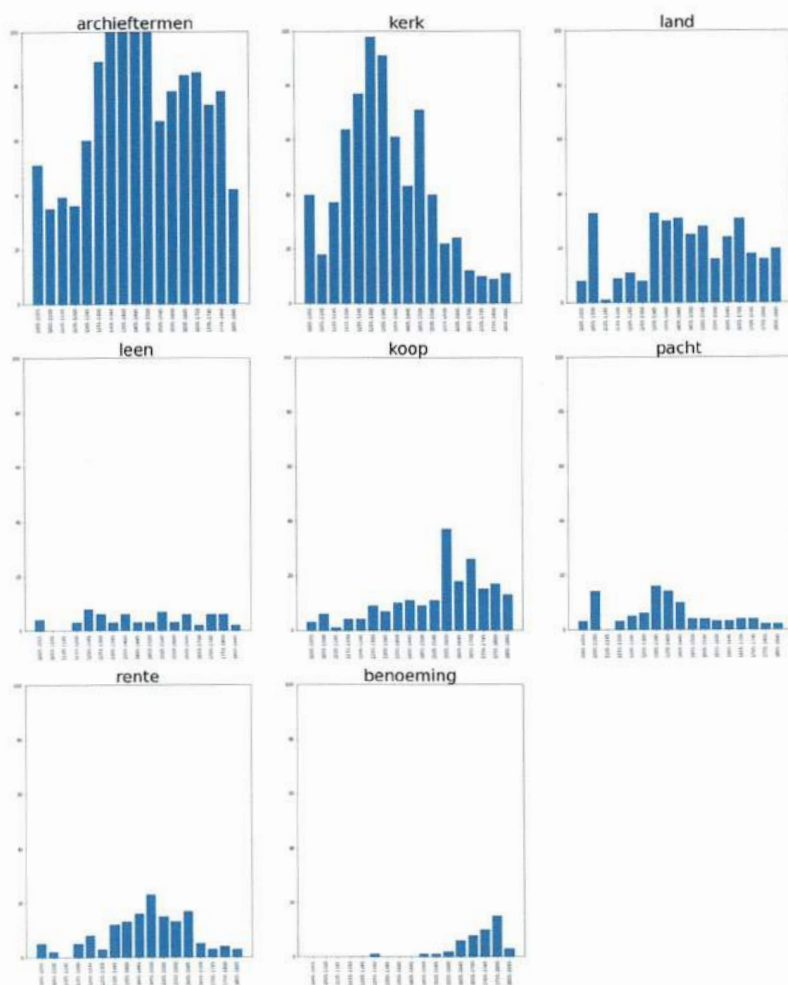
particuliere archieffondsen, 584 met het woord 'familie' en 150 met het woord 'huis'. In de lijst van meest algemene termen met betrekking tot de fondsen vinden we verder 'klooster' (81), 'heerlijkheid' (78) en 'schepenbank' (59). In de grafiek hierboven staat een overzicht van het aantal charters per jaar. 'Nederlandse' charters zijn pas vanaf het midden van de dertiende eeuw in enige aantallen overgeleverd. Na 1300 gaat de curve steil omhoog, waarna vanaf het midden van de vijftiende tot het derde kwart van de zeventiende eeuw de jaarlijkse aantallen vaak boven de 1000 liggen. Oorkonden zijn dus zeker geen uniek middeleeuws fenomeen, maar komen gedurende het gehele ancien régime algemeen voor. Kort na 1800 hield de oorkonde abrupt op te bestaan.

'Oorkonden zijn geen uniek middeleeuws fenomeen, maar komen gedurende het gehele ancien régime algemeen voor'

De aantallen Nederlandse oorkonden over een periode van acht eeuwen doet de vraag rijzen naar de inhoud van die documenten. Die vraag is voor 180.000 charters niet zo eenvoudig te beantwoorden, maar met een steekproef hebben we een overzicht gemaakt met verwante woorden en het verloop ervan in de tijd. Zoals te verwachten was, komen door de archivaris in de beschrijvingen toegekende archieftermen zoals 'charter(s)' en 'akte' het vaakst voor, evenals verwijzingen naar bestaande oorkonden-edities. Veel gebruikt zijn 'land' en daarmee samenhangende termen. 'Kerk' en daarmee samenhangende woorden als 'bischop', 'abt' en 'klooster' zien we tot de zestiende eeuw, nadien veel minder. Terminologie die verband houdt met het leenstelsel komt altijd veel voor: 'leen' geeft 2.450 resultaten; '*leen' en 'leen*' (die bijvoorbeeld *erfleen*, *dienstleen*, *mansleen*, *leenbrief*, *leenman* en *leenhulde* opleveren – maar ook *alleen* en *Geleen*) zorgen nog eens voor 12.945 respectievelijk 10.916 hits. Ook belangrijk is de overdracht van onroerend goed: in de middeleeuwse periode is vaak sprake van 'pacht' en 'rente', terwijl 'koop' duidelijk het meest gevonden wordt in de vroegmoderne tijd.

Het zijn ruwe resultaten, maar ze geven al aanleiding tot enkele interessante observaties. Zo blijkt dat het leenstelsel ook in de vroegmoderne tijd werkzaam bleef. Verder zien we dat men transacties van onroerend goed na 1600 bleef vastleggen in de vorm van oorkonden, ondanks het massale gebruik van de notariële akte, vaak alleen vastgelegd in de notarisprotocollen die niet in DCN staan. De stijging van het aantal charters met benoemingen hangt vooral samen met de groeiende bestuurlijke verschriftelijking.

Frequenties door de tijd van enkele sleuteltermen in de charterbank.

Voorbeelden

Als voorbeelden van de mogelijkheden onderzoeken we achtereenvolgens een familienaam, een plaatsnaam en een straatnaam, en het verschijnsel van de erfpacht.

Brederode

Het adellijk geslacht van Brederode speelde van de dertiende tot zeventiende eeuw een prominente rol in Holland. In DCN kan in één oogopslag worden bekeken waar oorkonden bewaard zijn waarin die naam voorkomt. Zo is te zien dat leden van dit Hollandse geslacht over het hele land archivalia hebben nagelaten: de stukken zijn aangetroffen in maar liefst 27 archiefinstellingen met als belangrijkste het Nationaal Archief (154 stuks) en Het Utrechts Archief (138), maar we vinden ook enkele charters in Groningen, Leeuwarden, Hoorn, Wassenaar, Woerden, Den Haag, Vlaardingen, Middelharnis, Middelburg, Tilburg, Tiel, Harderwijk, Delden en Maastricht.

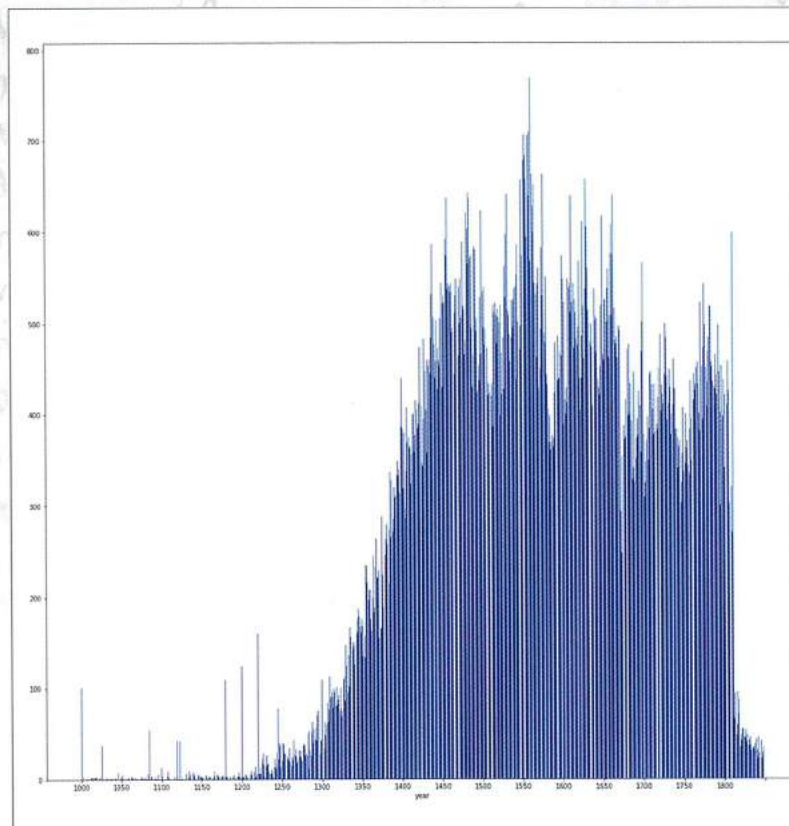
Plaats- en straatnamen

Zo kan natuurlijk ook worden gekeken naar een bepaalde plaats, bijvoorbeeld Wijchen, eertijds een klein dorp ten zuidwesten van Nijmegen. Zoeken op dat toponiem, en natuurlijk op historische varianten, zoals 'Wychen', 'Wichen', 'Wijchgen' et cetera, levert 93 hits op in de periode 1369-1724 uit archieven in Gelderland, maar ook uit het Nationaal Archief en Limburg. We vinden diverse personen die 'van Wijchen' heten, maar ook vermeldingen van de plaatselijke kerk (in 1491; het kerspel wordt genoemd in 1369), een huis Liliart, en diverse buurt-, straat- en veldnamen.

Een ander voorbeeld is de verbreiding van een specifieke straatnaam. Een Peperstraat wordt gevonden in vijftien steden en dorpen (71 hits, in de periode 1326-1804), terwijl Rotterdam en Vlaardingen een Pepersteeg hebben (7 hits, meest uit de achttiende eeuw) en Nijmegen een Pepergas (7 hits, meest uit de zestiende eeuw).

Erfpacht

De historische term erfpacht duidt op de verpachting van goed tegen een vastgestelde pacht (tijns), waarbij de pacht van de pachter overgaat op diens erfgenaam. Zoeken op de term 'erfpacht' in DCN levert 4.238 resultaten op. Wanneer we de resultaten op verschillende manieren uitsplitsen – naar archieven, naar regio's en naar perioden –, vallen direct enkele conclusies te trekken over verspreiding en ontwikkeling van het fenomeen. Zo blijkt dat erfpachtoorkonden voornamelijk in archieven van geestelijke instellingen worden bewaard. Die verpachtten hun land dus vaak op deze wijze. Verder lijkt het erop dat het systeem van erfpacht in het westen en noorden van het land aanzienlijk minder verbreid was dan in het midden en zuiden. Voorts kan uit de cijfers wor-

den afgeleid dat de veertiende en vijftiende eeuw in veel gebieden het hoogtepunt vormden van het erfpachtsysteem, maar dat dat hoogtepunt in de regio's met een lagere erfpachtverbreiding juist later lag: in Zuid-Holland in de zestiende eeuw, in Drenthe zelfs pas in de zeventiende eeuw. Andere gebieden laten in de zeventiende en achttiende eeuw juist een duidelijke daling van de aantallen erfpachtoorkonden zien, hoewel opmerkelijk genoeg in het Utrechtse de aantallen ook in die latere periode min of meer gelijk blijven aan de middeleeuwse cijfers.

Gemakkelijker en sneller

De Digitale Charterbank Nederland maakt onderzoek naar de Nederlandse middeleeuwen en de vroegmoderne periode een stuk gemakkelijker en sneller. Met de databank kan men snel veel relevante gegevens vinden, ook in archieven die niet zo voor de hand liggen. Dat is het voordeel van digitale ontsluitingen van omvangrijke broncorpora: de onderzoeker wordt een bredere blik vergund dan tevoren het geval was, waardoor oude vragen sneller en completer kunnen worden beantwoord en bovendien nieuwe vragen kunnen worden gesteld. Daarbij faciliteert DCN zowel gedetailleerd onderzoek, bijvoorbeeld naar een persoon of plaats, als grootschalige studies die een lange periode of breed terrein beslaan. En het is de bedoeling dat DCN eerder een begin- dan een eindpunt is in de opmars van de digitale bronontsluiting en de daarop gebaseerde nieuwe vormen van historisch onderzoek. ■

Overzicht van het aantal charters per jaar.